

ליבון קל

פתיחה

מידוע, כאשר אדם רוצה להשתמש בכלי שהוא בחזקת איסור עליו להכשירו תחילה. הכלל ההלכתי הידוע בעניין זה הוא 'כבולעו כן פולטו' - כדרך שהאיסור נבלע בכלי כך אנו מכשירים אותו. מקור דין זה, מופיע במשנה בעבודה זרה:

"הלוקח כלי תשמיש מן העובדי כוכבים את שדרכו להטביל יטביל להגעיל יגעיל ללבן באור ילבן באור השפוד והאסכלה מלבנן באור הסכין שפה והיא טהורה" (פ"ה, משנה יב)¹.

במשנה מובאים שלושה סוגים של הכשר לכלים שונים. כלים שהשימוש בהם נעשה בצונן מספיק שטיפה, כלים שמשמשים בהם בחום צריכים הגעלה, וכלים שדרך שימושם הוא על גבי האש טעונים ליבון חמור שמשמעותו חימום עד שיש התזת ניצוצות מהכלי.

בין הדרכים השונות, ישנם כמה הבדלים יסודיים. כך למשל מובא בטור בשם הרשב"א:

"וכתב הרשב"א שצריך לשופם תחלה. ונראה שאין צריך כי האש יעביר הכל. ולא דמי להגעלה שצריך לשופם תחלה שאין כח המים ככח האש" (יר"ד סי' קכא).

על פי הרשב"א בניגוד לליבון, לפני תהליך ההגעלה יש לנקות את הכלי מכל לכלוך וחלודה. בהגעלה הכלי פולט את האיסור (ולכן עקרונית אוסר את הכלי שמגעילים לתוכו), לעומת ליבון השורף את האיסור הטמון בכלי.

בשיעור השבוע נעסוק בתהליך הכשרה נוסף שלא מופיע במשנה ומוזכר פחות בדברי הפוסקים - ליבון קל. מקור הלכה זו, מופיע בפרק שני במסכת עבודה זרה, ונחלקו הפוסקים בגדר פעולה זו ומתי ניתן להשתמש בה.

פעמים רבות ליבון קל הינו פרקטי יותר מדרכי הכשר אחרים, ובשיעור זה נדון במספר עקרונות הקשורים לכך. דוגמה לשימוש בליבון קל ניתן לראות במקרים רבים בצבא, בהם יש צורך להכשיר מטבח קטן בלי עוזרים חיצוניים. יש קושי בהכשרת הסירים הגדולים שמבשלים בהם וכן בהכשרת המכסים הואיל ולא ניתן להגעיל אותם בכלים אחרים. על ידי ליבון קל ניתן להכשיר את הכלים בצורה יעילה ופשוטה יותר.

מקור דין ליבון קל

במסגרת הדיון על יחסי יהודים-גויים בהקשר לדין, הגמרא דנה בהכשר קנקני יין שיהודי קיבל מגוי:

"אתמר נמי: א"ר יוחנן, ואמרי לה אמר ר' אסי א"ר יוחנן: קנקנים של עובדי כוכבים שהחזירן לכבשן האש, כיון שנשרה זיפתן מהן - מותרין. אמר רב אשי:

לא תימא עד דנתרן, אלא אפי' רפאי מירפא אע"ג דלא נתר. קינסא - פליגי בה רב אחא ורבינא, חד אסר, וחד שרי. והלכתא כמאן דאסר" (לג:).

הגמרא דנה בדין קנקנים של גויים, שחזרו לאש והתחממו ברמה כזאת שהזפת התפוררה או נרפתה, ופוסקת שעל ידי הם מוכשרים. במקרה של קינסא נחלקו האמוראים והגמרא פוסקת להלכה שאסור להשתמש בקנקן. רש"י מפרש שההבדל בין המקרה הראשון ובין קינסא הוא היכן ממוקמת האש. כאשר האש מחוץ לכלי ובתוך הכלי הזפת מתפוררת הכלי וודאי כשר. במצב של קינסא, שמים את האש בתוך הכלי ולכן מיד זיפתן נושר והכלי לא מספיק לעבור תהליך של ליבון.

תוספות על אתר מביאים את פירושו של רש"י ומוסיפים את דברי רבי משה מקוצי:

"וכתב הרב ר' משה מקוצי דאע"ג דפסקינן הלכתא כמאן דאסר, מכל מקום לכפות החבית על האש אם האש גדול כל כך וחזק מבפנים שיזו סולדת מבחוץ מותר וחשוב כמו הגעלה" (ד"ה קינסא).

כלומר, כאשר ישנה אש חזקה על הכלי שגורמת לכך שמצדו השני הכלי מגיע לרמה של יד סולדת, הדבר נחשב כליבון קל ודינו מקביל להגעלה.

יש לציין שהמקרה שעליו דנים בגמרא בעבודה זרה קל יותר משאר איסורים, וזאת משום שבמקרה זה היין היה צונן בחבית ולכן ההכשר של החבית יותר קל². בכל מקרה מדברי הרב מקוצי נראה שהוא לא מתנה את השימוש בליבון קל במקרים מסויימים, אלא קובע שליבון קל חשוב כמו הגעלה באופן כללי. דברי הרב מקוצי הובאו להלכה בבית יוסף (יר"ד סימן קכא) והדברים מופיעים גם בספר התרומה ובסמ"ג.

מקור נוסף שבו מוזכר דין ליבון קל הוא בדברי המרדכי בסוף מסכת עבודה זרה:

"וכתב המרדכי בסוף ע"ז (סי' תתס) בשם ר"י דכלים הבלועים מאיסור אז צריך ליבון דנשירת קליפה, אבל הבלועין היתר כגון של חלב שצריך ללבנה כדי לאפות תחתיה פשטידא של בשר או איפכא, אין צריך ליבון גדול דנשירת קליפה רק עד שתהא יד סולדת בו משני עבריהם. וגם רגילין לבדוק על ידי נתינת קש עליה מבחוץ לראות אם נשרף הקש בהכי סגי דאם כן שליט הליבון מעבר אל עבר. אף על גב שלא תסור קליפתו מכל מקום די בכך דכיון דהיתרא בלע. אם כן די להם בהגעלה ואע"ג דתשמישן על ידי האור כדמשמע בשמעתין והא לא גרע ליבון זה מהגעלה ואותו ליבון מפליט יותר מהגעלה עכ"ל" (בית יוסף יר"ד קכא).

2 וראה בהמשך דברי תוספות במחלוקת ר"ת ור"י האם ניתן להקל בגדרי הגעלה במקרה זה.

1 עיקרי ההלכות בעניין זה מופיעים בגמרא בדף עה: ובטור ושו"ע יר"ד סימן קכא.

שיטת הרא"ם הינה כי ליבון קל מוגדר כאשר הכלי הגיע לחום כזה שלא ניתן לגעת בו - שיעור יד סולדת³.

בפרי מגדים אנו מוצאים שיטת ביניים (סימן תנא דיני וסדר הגעלה בקיצור). לשיטתו ישנם שני סוגי ליבון קל: 1. ליבון עד שיעור קש נשרף. 2. שיעור עד שיד סולדת בו משני הצדדים. לפי הפרי מגדים יש שני סוגים של ליבון קל, כאשר הראשון קצת יותר טוב מהגעלה, והשני קצת פחות טוב. ליבון מהסוג הראשון מועיל לכו"ע גם עבור סיר שנאסר כשהיה ממש על האש⁴, ואילו הסוג השני מועיל רק לכלי שני שאינו על גבי האש.

בדברי פוסקי זמננו, מצאנו גם כן מחלוקת כיצד לפסוק:

הרב הענקין (שו"ת בני בנים ח"א סימן כו) פסק שיש צורך בשיעור של קש נשרף, והוא יותר גבוה בצורה משמעותית משיעור יד סולדת.

לעומת זאת, הרב עמיטל⁵ מסתמך על פסק שו"ע הרב ועוד אחרונים שכותבים שמספיק שיעור יד סולדת:

"אבל בכלי מתכות שאינו נפקע מחמת חום האש הרי הוא יכול למלאותו גחלים מבפנים וישהה אותם בתוכו עד שאם יגע אדם בצד החיצון של הכלי יהיה היד סולדת בו מחמת שנתלבן הכלי מן הגחלים שאז בודאי נשרף כל החמץ הבלוע בתוכו אע"פ שלא נתלבן כל כך עד שיהיו ניצוצות ניתזים ממנו שהרי כלי מתכות הן נכשרין על ידי הגעלה וליבון קל הזה אינו גרוע מהגעלה" (שו"ע הרב א"ח תנא, י).

דברי שו"ע הרב הובאו להלכה גם ב'ערוך השולחן' ולאור כך פסק הרב עמיטל כי:

"...על כן, במקום שיש קשיים להגיע במים רותחים, או שיש חשש שתיכף עם הכנסת הכלים תיפסק רתיחת המים ובגלל תנאי הריאות אי אפשר יהיה להבחין בהם, וגם ליבון של קש נשרף יהיה כרוך בקשיים או שיש חשש שהכלים יתקלקלו - יש להתיר ליבון ע"י ברנר באופן שבצד החיצוני תהיה היד סולדת, וליבון כזה נחשב כהגעלה ברותחים".

בהקשר זה ניתן להעיר על דרך נוספת בשיעור ליבון קל כפי שהציע הרב יוסף צבי רימון. כאשר מחממים באש את הכלי ניתן לשים נייר (או נייר טישו) מצידו השני של הכלי. ברגע שהכלי מתחמם ומעבירים את הנייר ניתן לראות שהוא מקבל צבע שחור כמו שרוף, ודבר זה מעיד על חום מספיק לצורך ליבון קל.

המרדכי עוסק במקרה של הכשר כלי שבלע היתר. דוגמה לדבר- כלי בשרי שרוצים להפוך אותו לחלבי, כלי חמץ שרוצים להכשירו לפסח. במקרים אלו לא טמון איסור בכלי ובעקבות כך אומר המרדכי שהכשרו קל יותר. אין צורך לעשות ליבון חמור אלא די בהגעלה ולכן מועיל גם ליבון קל. בדבריו עולה שליבון קל הינו דרגת ביניים בין הגעלה ובין ליבון חמור, ומשתמע מדבריו שבכל מקרה שצריך להגדיל ניתן גם לעשות ליבון קל (גם במקום שקלט על ידי האור).

יד סולדת או שריפת קש

מהי ההגדרה של ליבון קל? כפי שראינו בראשונים מופיע כי מדובר בחימום הכלי באש מצד אחד, הגורם לצד השני של הכלי להגיע לדרגת חום גבוהה.

מהי אותה רמת חום נדרשת? בדברי התוספות ראינו לעיל כי הובא שיש צורך שיהיה בשיעור של יד סולדת מבחוץ, והמרדכי הוסיף שריגילים לבדוק זאת על ידי נתינת קש על הכלי ורואים האם הוא נשרף. להלכה, מצינו בפוסקים גדרים שונים:

בהלכות פסח הרמ"א הביא להלכה את האפשרות להשתמש בליבון קל:

"כלים שמשמשים בהם על ידי האור כגון שפודים ואסכלאות וכיוצא בהם, צריכים ליבון; והליבון הוא עד שיהיו ניצוצות ניתזין מהם. הגה: ויש מקילין אם נתלבן כל כך שקש נשרף עליו מבחוץ. ונוהגין כסברא ראשונה בכל דבר שדינו בליבון, אבל דבר שדינו בהגעלה, רק שיש בו סדקים או שמחמירין ללבנו, סגי בליבון קל כזה" (א"ח סי' תנ"א, סעיף ד).

הרמ"א לא פוסק כדברי המרדכי שבמקרה שהכלי בלע היתר ניתן לעשות ליבון קל במקום ליבון חמור, אך פוסק את דין ליבון קל במקרים בהם ההכשר הוא בהגעלה. לענייננו, הרמ"א מגדיר ליבון קל כחימום הכלי עד שהקש נשרף עליו מבחוץ, והוא מתנסח כלשון הסמ"ק (מצוה קצד) ולא כפי שמובא בתוספות בשם הרב מוקצי.

לעומת זאת רבי אליהו מזרחי פוסק בתשובה שניתן להכשיר כלים באמצעות ליבון קל ובדבריו משמע שאין צורך בשיעור קש נשרף:

"ואלו הן הא' שמה שאמרו רז"ל שצריך שיהיו ניצוצות נתזות לא אמרו אותן אלא באותן שתשמישן על ידי האור שאין הכשרן אלא על ידי האור... אבל באותן שתשמישן בכלי ראשון שהכשרן די בהגעלה למה לא יכשרו על ידי האש כשהאש חממה אותו כ"כ עד שעבר חום האש שמבחוץ בתוכו יותך העופרת ששמו בתוכו שזה כפל כפלים מחום המים כלי ראשון. וכן כתב בעל התרומות בשם ר"י שאם עבר חומו לצד חוץ עד שאינו יכול להגיע בהן ידו חשיב כמו הגעלה והביאו גם הטור לפסק הלכה..." (סימן מג).

3 כדברי הרא"ם כתב להלכה המגן אברהם (תנא, כו), וכך גם משמע מדברי הט"ז (תנא, ה) שכותב שמועיל או שיעור יד סולדת או שיעור קש נשרף

4 בניגוד להגעלה שתלויה במחלוקת הראשונים המובאת ביו"ד סימן קכא.

5 דף קשר לתלמידי ישיבת הר עציון גליון 227, וכן בספרו רסיסי טל סימן כח.

פולט או שורף

בתחילת השיעור הערנו על הבדל שקיים בין פעולת ההכשרה על ידי הגעלה ובין ליבון. בליבון אנו שורפים את האיסור הטמון בכלי, ואילו בהגעלה האיסור נפלט מהכלי. כפי שראינו, השלכה אחת לשוני זה ניתן לראות בהלכה שיש לנקות ולשפשף את הכלי לפני ביצוע הגעלה אך אין צורך לעשות כן לפני ליבון.

כעת יש לבחון כיצד פועל ההכשר בליבון קל - האם העובדה שלבון קל דינו כהגעלה פירושו שהם זהים גם בנוגע לדרך פעולת ההכשר ולכן הוא פולט, או שמא הוא שורף כמו ליבון.

הפרי מגדים (משבצות זהב תנב"ד) כותב שלבון קל הוא כמו הגעלה - "מ"מ אין שורף בפנים כי אם מפליט", ולכן אסור להכשיר בדרך זו בפסח. לעומת זאת מדברי שו"ע הרב שהזכרנו לעיל משמע שלבון קל שורף את האיסור - "שאז בודאי נשרף כל החמץ הבלוע בתוכו". שיטה זו הגיונית מסברה הואיל ואין כאן מים שיפלטו את האיסור, אלא אש ברמה נמוכה מליבון חמור ששורפת מה שנבלע בצורה קלה יותר.

לכאורה היה מקום לתלות את המחלוקת בדיון הקודם שראינו - יתכן כי הסוברים שצריך לחכות לרמת חום של קש שנשרף, יסברו שהאש שורפת את האיסור, ואילו הסוברים שדי בשיעור יד סולדת יסברו שהאש פולטת את האיסור. אך כמובן שלא ניתן להסביר בדרך זו, שהרי שו"ע הרב כותב בסעיף אחד שיש צורך בשיעור יד סולדת בלבד, ומאידך הוא כותב שהאש שורפת את האיסור.

נעיר שלמרות דברי הפרי מגדים בסימן תנ"ב, בסימן תנ"א ס"ק ח הוא הסתפק בשאלה זו - "וצ"ע אם ליבון קל שורף הבעין ואין צריך להעביר החלודה..." . לעומת זאת שו"ע הרב עקבי לשיטתו ומבין שניתן להשתמש בליבון קל במקום בהגעלה במקרים שלא ניתן לנקות בצורה טובה את הכלי:

"סכין או אחד משאר כלים הצריכין הגעלה שיש בו גומא או סדק או נקב שאינו יכול לחטט בתוכו לנקרן ולנקותן היטיב אין הגעלה מועלת להם אם הן במקום שמשתמשין בו בקבע דהיינו מצד הפנימי של הכלי לפי שיש לחוש שמא יש שם משהו ממשות החמץ בעין ואין הגעלה מועלת למה שהוא בעין, לפיכך צריך להניח גחלים בוערות על הסדק והגומא וישהה אותם שם עד שאם יגע אדם כנגדן בצד החיצון של הכלי יהיה היד סולדת בו שאז בודאי נשרף כל ממשות איסור שבתוך הסדק או הגומא והעולם נהגו להחמיר להשהות שם כל כך את הגחלים עד שיהיה קש או חוט נשרף בצד החיצון ואחר כך מגעילן ואם לא עשה כן קודם ההגעלה יעשה כן אחר ההגעלה" (תנא, יט).

חרס הדרייני

לסיום השיעור נעיר על עניין נוסף המובא במסכת בהקשר של איסור הנבלע בכלי היתר. במשנה נאמר שחרס הדרייני נאסר ואיסורו איסור הנאה. הגמרא (לב) דנה בגדרי האיסור, והיא מבינה כי רמת הבליעה של חרס זה גבוהה מאוד, ולפיכך קבעו

חכמים שדינו יהיה כדין יין נסך שנראה בעין (ראה את פירוש המאירי על המשנה ובתוס' ד"ה 'והא הכא').

בעקבות כך תוספות מביאים שיטה שמרחיבה את הדין של חרס הדרייני:

"אבל חרס הדרייני איתיה לאיסורא בעיניה. לפי פירוש זה משמע דמאן דאסר אסר כל רוצה בקיומו לכל שום תשמיש ופסקינן הלכתא כמאן דאסר, הלכך יש פוסקים דצריך ליזהר שלא לעשות שום תשמיש בכלים הבלועים חמץ בפסח משום דהוי רוצה בקיומו ע"י דבר אחר".

תוספות מביאים שיטה שסוברת שיש איסור להשתמש בכלי שטמון בו איסור גם לא לצורך אוכל. שיטה זו נדחתה על ידי הראשונים וכפי שכתב הריטב"א (ד"ה ולטיעמך) - "ואנן חזינן מעשים בכל יום דזבינן קנקנים של גויים ויהבינן בהו מיא וכל מידי ולא אסרינן להו אלא לחמרא בלבד" ..

כך גם ר"ת דוחה את הפירוש הנ"ל:

"אבל אינו נראה לר"ת מדקאמר התם ליתיה לאיסורא בעיניה וכו' משמע היכא דליכא איסורא בעיניה לא מיתסר בהנאה. ומכאן פסק ר"ת דקדירות הבלועות מבשר בחלב ע"י שנתבשל בהם שמותר להשים בתוכן דבר יבש כגון תבואה וכן קדירות האסורות משום חמץ בפסח מותר לתת לתוכן דבר יבש אבל דבר לח לא".

כלי שבלוע באיסור אינו מוקצה משימוש. השימוש שנאסר הוא שימוש שיכול לגרום לאיסור לצאת ולאסור את המאכל החדש. לכן ניתן להשתמש בכלי איסור בכל דרך של יבש או צונן שאין חשש של בליעה והפלטה.

כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון, תשס"ט
עורך: אביעד ביגנשטוק

בית המדרש הוירטואלי
מיסודו של
The Israel Koschitzky Virtual Beit Midrash
אתר בעברית: <http://www.etzion.org.il/vbm>
אתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org>
משרדי בית המדרש הוירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5
דוא"ל: office@etzion.org.il